

ДО ПИТАННЯ КОРЕЛЯЦІЇ ТЕРМІНІВ “ТЕКСТ” І “ДИСКУРС”

Стаття присвячена вивченню існуючих у лінгвістиці тлумачень термінів “текст” і “дискурс”. Проаналізовано різні підходи до диференціації і кореляції досліджуваних лінгвістичних категорій. Виявлено конститутивні ознаки і принципи аналізу тексту та дискурсу.

Ключові слова: текст, дискурс, кореляція, диференціація, конститутивні ознаки.

Статья посвящена изучению существующих в лингвистике толкований терминов “текст” и “дискурс”. Проанализированы различные подходы к дифференциации и корреляции изучаемых лингвистических категорий. Выведены конститутивные признаки и принципы анализа текста и дискурса.

Ключевые слова: текст, дискурс, корреляция, дифференциация, конститутивные признаки.

The article is devoted to the study of the terms TEXT and DISCOURSE linguistic interpretations. Various approaches to differentiation and correlation of the linguistic categories under study are analyzed. Constituent features and principles of text and discourse analysis are defined.

Key words: text, discourse, correlation, differentiation, constituent features.

Дана стаття присвячена вивченню базових лінгвістичних категорій — текст і дискурс. Незважаючи на велику кількість наукових розвідок у даній галузі мовознавства, слід визнати той факт, що проблема критеріїв розмежування тексту та дискурсу не втрачає своєї актуальності і сьогодні. Саме це обумовлює необхідність конкретизації розуміння даних феноменів та їх кореляції як концептуальних засад дослідження особливостей актуалізації дискурсу в процесі комунікації.

Варто зазначити, що критерії розмежування тексту та дискурсу розрізняються, перш за все, залежно від того, з яких методологічних позицій визначається дискурс — формальних або функціональних. Формальний і функціональний підходи різняться за характером обґрунтування, тобто зв'язку сутності з її онтологічними основами: структурне уявлення про мову у вигляді рівнів обґрунтовується складовими частинами цих рівнів, а функціональне — засобами взаємодії між одиницями, які виконують певну функціональну роль, і контекстом, внаслідок чого функціональність мови в дискурсі не є заданою, статичною — вона постійно створюється і підтримується комунікантами, виконуючи певну функцію, яка обумовлена контекстом дискурсу [1].

Формальний підхід розглядає дискурс як текст зв'язного мовлення, що складається з послідовності комунікативних одиниць мови, що перевищують за обсягом просте речення, яке знаходиться у смисловому зв'язку, вираженому лінгвістичними засобами [2].

При функціональному підході дискурс трактується як мовленнєва діяльність, що реалізується в письмовій, усній формі, і безпосередньо надана дослідникові у вигляді мовного матеріалу у будь-якій репрезентації. При цьому текст розуміється як зафіксований мовний матеріал. Речення розглядаються як одиниці тексту, а висловлювання — як одиниці дискурсу. Висловлювання включає в себе як саме речення, так і соціальний контекст його використання. На вищому рівні ті ж відносини відтворюються відповідно у тексті та дискурсі [2]. Таким чином, дискурс розглядається як процес і результат мовленнєвої діяльності, а текст як її продукт.

Лінгвістичний енциклопедичний словник дає наступне визначення терміну “дискурс”: зв'язний текст у сукупності з позалінгвальними — прагматичними, соціокультурними, психологічними та ін. факторами [3: 136]. Звідси випливає, що дискурс і текст розмежовуються на основі поняття ситуації: дискурс розглядають як текст у сукупності з ситуацією, а текст, відповідно, — як дискурс без урахування ситуації.

В. В. Слишкін і В. В. Карасік визначають дискурс як текст, занурений у ситуацію спілкування [4; 5], при цьому в якості найважливішого змістотворного компонента тексту розглядаються супутні його створенню комунікативні обставини (учасники, умови, організації, способи спілкування) [6].

З точки зору інтеграційної теорії мови дискурс розуміється не просто як діяльність / взаємодія у всьому різноманітті соціальних контекстів, але як психічний процес інтерактивної взаємодії свідомостей комунікантів, спрямований на конструювання мовних знаків (при цьому мовні знаки розуміються як форми, які наповнюються значенням тільки в процесі безпосередньої вербальної і ментальної інтерактивної взаємодії свідомостей суб'єктів, і викликають тотожні або подібні інформаційні стани у свідомості відправника і реципієнта в процесі комунікації).

Таке тлумачення підкреслює значущість тексту як матеріального предмета, продукту діяльності людської свідомості, як умову виникнення дискурсу. Дискурс народжується в той момент, коли текст потрапляє до зони уваги інтерпретатора, який сприймає текст у будь-якому вигляді у реальному часі. Потрапляючи до зони уваги інтерпретатора, текст стимулює в його свідомості стани, подібні зі станами відправника, що породжує схожі смисли й асоціації. У цей момент відбувається інтерактивна взаємодія двох свідомостей: суб'єкт отримує доступ до свідомості іншого суб'єкта через інтерпретацію його станів, відображених у тексті. В результаті інтерактивної взаємодії двох свідомостей форми мовних виразів тексту наповнюються сенсом, а сам процес інтеракції і є дискурсом [1].

Одним з найпродуктивніших підходів у плані диференціації та кореляції термінів “текст” да “дискурс” можна вважати точку зору, викладену у працях В. В. Красних і В. І. Карасіка, в яких дискурс співвідноситься з закономірностями виробництва текстів в певному етносі і визначається як комунікативний процес, що є вербалізованою мовленнєво-мисленнєвою діяльністю, сукупністю “процесу та результату, якій притаманні як власне лінгвальні, так і позалінгвальні плани” [7: 116]; що є “писемним або вербальним продуктом комунікативної діяльності потенційно варіативної довжини, що характеризується глобальною когерентністю” [8: 41]. Схожої думки дотримується А. П. Загнітко, який найбільш адекватним вважає визначення дискурсу В. В. Петрова: “складне комунікативне явище, що залуцає, окрім тексту, ще й позамовні чинники (знання про світ, думки, настанови, мету комунікантів), необхідні для розуміння тексту” [9: 14].

Дискурс розглядається як динамічне явище на відміну від статичного тексту. При цьому дискурс не є ізольованим, відособленим

феноменом, а включає в себе певну сукупність пресупозицій (релевантних семантичних компонентів, що забезпечують наявність сенсу висловлювання, фонових знань), необхідних для адекватного розуміння даного дискурсу. З урахуванням того, що будь-яка пресупозиція є згорнутою ідеєю існуючого або гіпотетичного тексту, дискурс постає як комунікативне явище зі складною внутрішньою структурою, що розглядається в динаміці, тобто як мовна діяльність або процес, результатом якого є генерування текстів. При цьому нові тексти займають своє місце в структурі дискурсу, утворюючи зв'язки з іншими його елементами і послідовно створюючи образ дискурсу. Якщо текст є сполученою знаковою моделлю комунікативних діяльностей відправника й адресата, то дискурс розглядається як процес, ширший погляд на мовну діяльність, який передбачає відмову від її особистої фрагментарності.

Тексти одного дискурсу звернені до одного предмета, теми, концепту, пов'язані один з одним семантичними відносинами і / або виступають у загальній системі висловлювань, об'єднаних в комунікативному і функціонально-цільовому відношенні. Межі дискурсу встановлюються щодо деякого періоду часу, сфери людської практики, галузі знань, типології тексту і низки інших параметрів. Дискурс як сукупність тематично спільних текстів характеризується не їхньою синхронністю в часі, тобто ні кількісним складом текстового корпусу, а інтенціонально — коли вони можуть сприйматися й ідентифікуватися як мовний корелят певної соціокультурної, політичної та ідеологічної практики.

Новизна, що вноситься категорією дискурс, зв'язується швидше з акцентом на його вивченні як сукупності багатьох окремих текстів, вже існуючих і потенційно можливих. Перевага дискурсу як одиниці операційного аналізу полягає в тому, що він дозволяє від тексту як відносно закінченої, формально обмеженої суті, побудованої за своїми внутрішньотекстовими законами, йти до інших текстів. Дискурс розуміє комунікативну подію як інтегративну сукупність окремих висловлювань / текстів. Зміст дискурсу розкривається не одним окремим текстом, але в комплексній взаємодії багатьох текстів, що змушує по-новому поглянути на критерій текстуальності та розуміння тексту не як (відносно) закінченої одиниці, але як відкритої у метатекстовому просторі суті [10: 91].

У дискурсі виділяються конститутивні ознаки (компоненти): текст (лінгвальний компонент) і контекст (позалінгвальний компонент). Серед конститутивних ознак контексту, що обумовлюють лінгвальний компонент дискурсу, виділяють ключовий концепт, учасників спілкування, мету, завдання спілкування, стратегії і тактики. До конститутивних ознак тексту належить послідовність мовних знаків, що мають зв'язність і цілісність.

При вивченні дискурсу, як і будь-якого іншого феномену, слід враховувати той факт, що поняття дискурс є міжпредметним терміном, що використовується в багатьох гуманітарних напрямках. Саме тому слід розглянути основні підходи та особливості подання даної категорії з точок зору різних галузей знань. У мовознавстві в першу чергу важливою постає проблема класифікації даного феномену, визначення існуючих типів і різновидів дискурсу. Найголовніший принцип поділу видів дискурсу в області комунікативної лінгвістики це протиставлення за формою реалізації — усний та письмовий дискурс. Таке розмежування пов'язане з каналом передачі інформації: акустичний при актуалізації усного дискурсу, візуальний при актуалізації письмового.

Варто зазначити, що незважаючи на те, що протягом багатьох століть письмова мова користувалася більшим авторитетом, ніж усна, усний дискурс — це вихідна, фундаментальна форма існування мови, а письмовий дискурс є похідним від усного. Різниця в каналі передачі інформації має принципово важливі наслідки для процесів усного та письмового дискурсів: в усному дискурсі породження і розуміння відбуваються синхронізовано, а в письмовому — ні. Крім того, значно відрізняється швидкість сприйняття інформації. В результаті при усному дискурсі має місце явище фрагментації: мова породжується поштовхами, квантами — так званими інтонаційними одиницями, які відокремлені одне від одної паузами, мають відносно завершений інтонаційний контур і зазвичай збігаються з простими предикаціями. При письмовому ж дискурсі відбувається інтеграція предикації у складні речення та інші синтаксичні конструкції й об'єднання. Друга принципова відмінність, пов'язана з різницею в каналі передачі інформації, — наявність контакту між мовцем і адресатом у часі та просторі: при письмовому дискурсі такого контакту в нормі немає. В результаті при усному дискурсі має місце безпосереднє залучення

мовця і адресата до ситуації. При письмовому ж дискурсі, навпаки, відбувається відсторонення мовця й адресата від описуваної в дискурсі інформації. Крім двох фундаментальних різновидів дискурсу — усного і письмового — існує уявний. Людина може користуватися мовою, не роблячи при цьому ні акустичних, ні графічних слідів мовної діяльності. У цьому випадку мова також використовується комунікативно, але одна і та ж особа постає і адресантом, і адресатом.

З позицій соціолінгвістики виділяються два основних типи дискурсу: той, що визначає персональне (особистісно орієнтоване) або інституційне (статусно орієнтоване) спілкування [11]. Інституційний дискурс протиставлений персональному за ознакою особистісної або представницької орієнтації суб'єктів спілкування. У першому випадку спілкування зводиться до мовленнєвої взаємодії представників соціальних груп або інститутів один з одним, з людьми, що реалізують свої статусно-рольові можливості в рамках сформованих суспільних інститутів, число яких визначається потребами суспільства на конкретному етапі його розвитку.

У випадку персонального дискурсу у спілкуванні беруть участь комуніканти, які добре знають один одного, розкривають один одному свій внутрішній світ. Учасники особистісного дискурсу виступають у всій повноті своїх якостей на відміну від учасників інституційного дискурсу, системотворною ознакою якого є статусна, представницька функція людини. Інституційний дискурс є спеціалізований клішований різновид спілкування між людьми, які можуть не знати один одного, але повинні спілкуватися відповідно до норм певного соціуму. Вельми часто особистісне спілкування зводиться до побутового, але можливе спілкування між людьми, які добре знають один одного і на непобутовому, буттєвому рівні. Слід зазначити, що будь-яке спілкування має багатовимірний характер, тому виділення типів спілкування в конкретній мовленнєвій дії є умовним і проводиться з дослідницькою метою. Повне усунення особистісного принципу в інституціональному спілкуванні неможливо в силу суб'єктивності учасників комунікації [6].

Стосовно сучасного етапу розвитку суспільства вирізняються такі види інституційного дискурсу: політичний, дипломатичний, адміністративний, юридичний, військовий, педагогічний, релігійний, містичний, медичний, діловий, рекламний, спортивний, науковий,

сценічний та масово-інформаційний [11]. При цьому підкреслюється можливість зміни або розширення даного переліку, оскільки суспільні інститути істотно відрізняються один від одного і не можуть розглядатися як однорідні явища; крім того, вони є історично мінливими, можуть зливатися один з одним і виникати як різновиди в межах того або іншого типу. Для опису конкретного типу дискурсу розглядаються такі дискурсотворчі компоненти: учасники, хронотоп, цілі, цінності (у тому числі і ключовий концепт), стратегії, матеріал (тематика), різновиди і жанри, прецедентні (культурогенні) тексти, дискурсивні формули.

Розмежування тексту і дискурсу віддзеркалюється у принципах дискурсивного аналізу, у межах якого можна виділити лінгвістичний аналіз тексту та власне дискурсивний аналіз. Початковим етапом у дискурсивному аналізі завжди є рівень конкретної мовної реалізації дискурсивного змісту, тобто рівень тексту. Його лінгвістична інтерпретація здійснюється в руслі традиційного стилістичного аналізу, коли встановлюється комунікативна функція тексту, його комунікативні центри, виявляється, про що повідомляється у тексті, кому адресовано повідомлення, як актуалізується в текстовій тканині адресат, які стратегії тематичного розгортання, що забезпечують зв'язок окремих висловлювань між собою та їх тематичну прогресію, як актуалізуються певні сегменти знання тощо. Власне дискурсивний аналіз починається з проектування на елементи змістовно-сислової та композиційно-мовленнєвої організації тексту психологічних, політичних, національно-культурних, прагматичних і інших чинників. На цьому етапі проникнення в глибинну структуру тексту, тобто в укладений в ньому сенс, здійснюється через звернення до специфічного соціально-історичного контексту.

У дискурсивному аналізі встановлюється інша мета, яка відрізняється від мети герменевтичного підходу до тексту: висловлений у тексті зміст розглядається з позиції надіндивідуального говоріння, а не як вираження індивідуально-авторського сприйняття. Аналіз дискурсу скерований не на краще розуміння окремо взятого тексту, що розглядається як частина цього дискурсу, а на пошук, виявлення та опис тих імпліцитних, не винесених на поверхневу структуру тексту передумов, які дозволяють розглядати цей текст як відображення не індивідуальної, а надіндивідуальної, колективної мовленнєвої практики [12]

У дискурсивному аналізі ключове питання ставиться так: чому певна дискурсивна формація пов'язана з такими, а не з іншими формами висловлювання? Чому в певних умовах ті або інші слова і поняття починають грати центральну роль? Інакше кажучи, рівень дискурсивного аналізу починається там і тоді, коли дослідник задається питанням, які умови (епістемічного роду) дозволили відправнику повідомлення пов'язати з цими словами цей сенс. Послідовно проведений аналіз за заданим таким чином алгоритмом знімає відповідь на питання, де закінчується текст і починається дискурс [10: 89–90].

Перспективи подальших розвідок вбачаємо у застосуванні отриманих результатів у дослідженнях конкретних типів сучасного дискурсу.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Мартынюк А. П. Разграничение дискурса и текста с позиций интеграционного подхода / А. П. Мартынюк // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2009. — № 866. — С. 9–54.
2. Борботько В. Г. Принципы формирования дискурса: От психолингвистики к лингвосинергетике / В. Г. Борботько. — М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. — 288 с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В. Н. Ярцевой; Ин-т языкознания АН СССР. — М.: Сов. энцикл., 1990. — 682 с.
4. Седов К. Ф. Становление дискурсивного мышления языковой личности. Психо- и социолінгвістическіе аспекты / К. Ф. Седов. — Саратов: Изд-во Саратов. гос. ун-та, 1999. — 180 с.
5. Слышкин Г. Г. Аксиология языковой личности и сфера наивной лингвистики / Г. Г. Слышкин // Социальная власть языка: сб. науч. тр. — Воронеж, 2000. — С. 87–90.
6. Карасик В. И. О категориях дискурса / В. И. Карасик // Языковая личность: социолінгвістическіе и эмотивные аспекты. — Волгоград: Перемена, 1998. — С. 185–197.
7. Красных В. В. “Свой” среди “чужих”: миф или реальность? / В. В. Красных— М.: ИТДГК “Гнозис”, 2003. — 375 с.
8. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. — Волгоград: Перемена. — 2002. — 477 с.
9. Загнітко А. П. Основи дискурсології: наукове-навчальне видання / А. П. Загнітко. — Донецьк: ДонНУ, 2008. — 194 с.
10. Чернявская В. Е. Дискурс как фантомный объект: от текста к дискурсу и обратно? / В. Е. Чернявская // Когниция, коммуникация, дискурс. — 2011. — № 3. — С. 86–95.
11. Карасик В. И. О типах дискурса / В. И. Карасик // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: Сб. науч. тр. — Волгоград, 2000. — С. 5–20.
12. Чернявская В. Е. От анализа текста к анализу дискурса: немецкая школа дискурсивного анализа / В. Е. Чернявская // Филологические науки. — 2003. — № 3. — С. 68–76.

Стаття надійшла до редакції 06.09.2017